

ROBERT HORVATH

LUDNOŚĆ WĘGIER I WĘGIERSKA STATYSTYKA LUDNOŚCIOWA

Nie jest łatwo przedstawić wyraźny obraz rozwoju ludności na Węgrzech. Jedną z trudności polega na tym, że demografia węgierska posiada wiele przyczynków naukowych, jednakże aż do dnia dzisiejszego brak w jej dorobku opracowania syntetycznego. Inną trudność wyraża się w tym, że wskutek podstawowych zmian terytorium państwa węgierskiego, jakie nastąpiły po pierwszej wojnie światowej, tracą nieomal sens wszelkie próby porównań z wcześniejszymi stadiami rozwoju demograficznego.

W przypadku tej ostatniej trudności nie chodzi głównie o to, że trzeba tu dokonać kłopotliwych obliczeń, gdyż dzisiejsza technika statystyczna umożliwia rozwiązywanie znacznie trudniejszych kwestii. Problem przedstawia się mniej więcej w ten sposób. Jeżeli jesteśmy zmuszeni ustalić stan ludności dla dawniejszych czasów, to nie możemy przy tym pominąć najważniejszej zasady, wywodzącej się z naukowego socjalizmu, mianowicie, że ludność rozwijająca się na pewnym społeczno-ekonomicznym podłożu nie może prezentować żadnego autonomicznego rozwoju. Być może, ten problem i inne wiążące się z nim, trudne do rozwiązania szczegółowe kwestie odstraszały także dawniejszych badaczy, zajmujących się demografią Węgier.

Wierzę, iż nikt nie będzie ode mnie wymagał, a ja ze swej strony nie mogę postawić sobie tego za cel, aby w ramach niniejszego małego opracowania takie trudne problemy potraktować *lege artis* i szczegółowo. Mogę najwyżej, z pomocą najbardziej umownych środków formalnej demografii, dokonać pierwszego przybliżenia, ale na podłożu marksistowskiej nauki społecznej i szczególnie na podstawie socjalistycznej demografii. Taka próba pierwszej syntezy może dać tylko perspektywę z lotu ptaka, rzucić jaskrawe światło na główne tendencje, pozostawiając na uboczu wszystko pozostałe. Nie zamierzam więc tutaj rozwiązywać głównych problemów, lecz jedynie przedstawić je i ocenić we wzajemnym powiązaniu.

Zanim przybliżymy się do przedmiotu, musimy stwierdzić, że narzuca

on nam również problem periodyzacji, który również nie był dotychczas rozpatrywany. Proponuję rozwój demograficzny Węgier podzielić na cztery okresy.

1. Pierwszy* okres przypadają na lata przed rozwojem współczesnej statystyki. Chodzi więc o okres, kiedy nie było jeszcze śladów ani urzędowych badań statystycznych w dzisiejszym znaczeniu, ani żadnej nauki statystycznej. Ten okres pokrywa się więc z przedkapitaлистyczną epoką historycznego rozwoju Węgier. Trwał on mniej więcej od osiedlenia się plemion madziarskich — a więc od końca IX do początku XVIII w.

Źródła dla tego okresu mają charakter wybitnie historyczny i zawierają wiele hipotez. W wyniku rozwoju, jaki cechuje w ostatnich latach statystykę historyczną na Węgrzech, możliwe jest stwierdzenie, że w badaniach węgierskiej burżuazyjnej historii i statystyki nad ustaleniem ogólnej liczby ludności dokonano pożytecznej jeszcze dzisiaj pracy. Według tych ustaleń¹, które nie zostały także podważone przez wyniki najnowszych badań² liczebność plemion madziarskich w końcu IX stulecia mogła wynosić mniej więcej pół miliona dusz. W tym wojownicy mieli stanowić w przybliżeniu 1/5 część.

Według przypuszczeń, w których starano się uwzględnić wszystkie momenty historyczne, liczba ludności aż do połowy XII w. podwajała się w każdym stuleciu. Wówczas, a więc w połowie XII w., liczba ludności ówczesnego, feudalnego królestwa mogła wynosić około 3 miliony, włączając w to także liczbę wcześniej osiadłej ludności. W tym czasie Tatarzy Dżyngis-chana dokonali na Węgrzech spustoszeń. O ich rozmiarze można sobie wyrobić właściwe wyobrażenie tylko na podstawie informacji, że ogólna liczba ludności jeszcze po stu latach nie osiągnęła dawnej wysokości. Źródła zawierają mianowicie dla połowy XIV w. tylko liczbę 2,9 milionów dusz.

Od tego czasu aż do końca XV w., a więc do końca narodowego królestwa Macieja Korwina, całkowita ludność wzrosła aż do 4,5 miliona, z czego 75% albo 80% można uznać za węgierską. Po śmierci Macieja Korwina w 1490 r., a szczególnie po klęsce pod Mohaczem w 1526 r., rozpoczęło się panowanie Turków na Węgrzech. Stanowiło ono nowy

* Autor przetłumaczył całą bibliografię niniejszego artykułu na język niemiecki — S. B.

¹ Wyniki badań historyków: Homan, Szegfü, Kniezsa i innych zostały przez demografa J. Barsy według wymagań statystyki ludnościowej zestawione i samodzielnie rozwinięte: J. Barsy, *Die Bevölkerung Ungarns seit der Landeinnahme*, „Magyar Statisztikai Szemle” 1938, nr 4, s. 343 i nast.

² Por. *Die Quellen der Historischen Statistik*, red. J. Kovácsics, Budapeszt 1957.

trwający około 250 lat czasokres zniszczeń, o katastrofalnych dla rozwoju demograficznego następstwach.

Liczba ludności uległa do tego stopnia pomniejszeniu, że Węgry nie tylko utraciły swoje mocarstwowe stanowisko, lecz nawet zagrożona została ich egzystencja. Ludność została właściwie uratowana przez wytrzymałość chłopów i na wielką skalę zakrojone osadnictwo. W ten sposób Węgry stały się państwem wielonarodowościowym, co miało jeszcze dalsze poważne następstwa. Podczas wojen tureckich liczba ludności tak się pomniejszyła, że listy podatkowe z czasów króla habsburskiego Karola III (cesarza Karola VI z domu Habsburgów) zawierają tylko około 4,1 milionów ludności. Z tego nawet nie połowa, a jedynie 1,9 miliona było pochodzenia madziarskiego³.

Na tym trzeba zakończyć pierwszy okres rozwoju ludnościowego Węgier, gdyż pod panowaniem Marii Teresy i Józefa II wprowadzono już pierwsze próby spisów dusz. Ideologiczne podstawy dla tej działalności wynikały wtedy z merkantylistycznej i kameralistycznej polityki gospodarczej, a także z fizjokratyzmu, który reprezentował już ideologię kapitalistyczną.

2. Wspomniane próby spisów rozpoczynają drugi okres. W Austrii za rządów Marii Teresy, a na Węgrzech za czasów Józefa II przeprowadzono w latach 1784—1787⁴ spis ludności. Ubocznie należy tu zauważyć, że w terminologii węgierskiej statystyki ludnościowej tylko taka ewidencja uchodziła za spis ludnościowy, która obejmuje całą ludność. Ponieważ szlachcie węgierskiej, w celu zachowania jej feudalnych przywilejów, wolno było nie poddać się takim spisom, późniejsze dochodzenia nie mogły objąć całej ludności i dlatego określa się je tylko jako „rewizje ludności”. W ten sposób doszło między latami 1804—1805 a 1847 do wielu rewizji ludnościowych⁵, których z punktu widzenia celu mojej syntezy nie można brać pod uwagę.

W ciągu całego drugiego okresu administracja monarchii habsburskiej nie podjęła żadnych innych spisów ludnościowych. Jedynie nowe

³ Dane znanego węgierskiego dziejopisa Acsády, który po raz pierwszy ustalił ogólną liczbę ludności Węgier na podstawie wykazów podatkowych Karola III, nie sprawdziły się. Już Barsy poprawił je. Do podobnych wyników doszedł w nowszych czasach Z. David, *Die Konsignation der Jahre 1715—20*, w: *Die Quellen...*, op. cit., s. 145 i nast.

⁴ Doskonale opracował ten spis ludności G. Thirring, *Die Bevölkerung Ungarns zur Zeit Josef II*, Budapeszt 1938.

⁵ Rewizję ludności z 1804 r. opracował również Thirring, *Die Konsignation von 1804*, „Magyar Statisztikai Szemle” 1936, nr 1, s. 1 i nast. Rewizję ludności z 1828 r. oszacował na nowo B. Bottlé, *Die Landeskonsignation des Jahres 1828*, w: *Die Quellen ...*, op. cit., s. 242 i nast.

tabele ludnościowe, wprowadzone w 1841 r., zostały częściowo zmodernizowane i zastąpione później przez tzw. spisy ludnościowe. Stało się to dopiero po niepowodzeniach węgierskiej wojny wyzwolenczej w latach 1848—1849. Tak zwane spisy ludnościowe przeprowadzono w 1850 i 1857 r., ale z pominięciem znanych już wtedy burżuazyjnych metod spisowych. Z uwagi na bierny opór ludności węgierskiej prawdziwość wyników pozostawiała wiele do życzenia⁶.

Obok urzędowej statystyki austriackiej pojawia się także w tym okresie na Węgrzech statystyka jako nauka. Głównie stało się to w ten sposób, że statystyka z niemieckich uniwersytetów wywierała w tym kraju swoje wpływy bezpośrednio, jak również za austriackim pośrednictwem. Z punktu widzenia poziomu naukowego te ostatnie wpływy były mniej wartościowe, a politycznie na wskroś reakcyjne. W drodze naukowych wpływów pojawia się po raz pierwszy ekonomia polityczna kapitalizmu, a więc fizjokratyzm i angielska ekonomia klasyczna. Węgry, w ich burżuazyjnym rozwoju, traktuje tu się nie jako rolnicze zaplecze monarchii, lecz jako autonomiczne uprzemysłowione państwo.

Najwybitniejszym przedstawicielem nowej węgierskiej statystyki był Marcin Schwartner, profesor uniwersytetu w Peszcie z końca XVIII w., który uznawał wprawdzie formalnie integralność monarchii austriackiej, ale w treści swych prac dał początek walce ideologicznej o samodzielny rozwój uprzemysłowionych Węgier. Na podstawie spisu ludności z lat 1784—1787 oraz na podstawie rewizji z lat 1804—1805 Schwartner dał zdumiewający przegląd węgierskich stosunków gospodarczych i społecznych, daleko lepszy od rezultatów ówczesnej urzędowej statystyki⁷.

Szereg epigonów Schwartnera zamyka Aleksy Fényes, który w dzieiesięcioleciu tuż przed węgierską wojną wyzwolenczą ukończył taką samą pracę, jaką Schwartner wykonał około 40 lat wcześniej⁸. Przewyższył on nawet swojego mistrza w tym, że był zdecydowanym protagonistą autonomicznego rozwoju kapitalizmu na Węgrzech, a nawet reformato-

⁶ Krótkie, krytyczne uwagi o austriackich spisach ludności z tego roku opracował G. Bokor, *Die Entwicklung und Organisation der ungarischen offiziellen Statistik*, Budapeszt 1896, s. 2 i nast.

⁷ M. Schwartner, *Statistik des Königreichs Ungarn*, Ofen 1798, wyd. 2 w 2 tomach, Ofen 1809—1811, tłumaczenie na jęz. francuski, Frankfurt n/M. 1813. Działalność naukową Schwartnera najlepiej wykorzystał H. Marky, *Martin Schwartner und der Stand der Statistik an der Wende des XVII und XIX Jahrhunderts*, Budapeszt 1905.

⁸ A. Fényes, *Die Lage Ungarns und der angeschlossenen Administrationsbezirke in statistischer und geographischer Hinsicht*, t. I—VI, Peszt 1836—1840; tenże, *Die Statistik Ungarns*, t. I—III. Peszt 1842—1843. Nowsza bibliografia jego dzieł została wydana przez Bibliotekę Węgierskiego Centralnego Urzędu Statystycznego w: *Führer durch die Fényes-Gedenkausstellung*, Budapeszt 1957.

rem wysuwającym się także przed swoich politycznych ideologów. Umiął on bowiem połączyć kapitalizm agrarny Szécheniego z przemysłowym Kossutha⁹.

Zarówno Schwartner, jak i Fényes przedsiębrali próby naśladować arytmetyków politycznych. Niestety, badania nad ruchem ludności nie powiodły się im najczęściej z braku węgierskich list kościelnych, bądź z powodu ich niekompletności. Z uwagi na zbyt wielką dyspersję danych demografia węgierska nie mogła do dnia dzisiejszego zrekonstruować rozwoju ruchu ludnościowego, który można by uogólnić na cały kraj. Dopóki to zadanie nie zostanie rozwiązane, będziemy mogli posługiwać się tylko danymi o stanie ludności.

Według wyników spisu z 1784—1787 cała ludność Węgier wynosiła 9,4 milionów, a bez Chorwacji i Sławonii 8,1 milionów; liczba Węgrów wśród 8,1 milionów nie stanowiła nawet 40%, ponieważ wskutek osadnictwa kolosalnie wzrosły obce elementy. Spis ten, przeprowadzony za Józefa II, dotyczył jedynie ludności cywilnej. Wojsko, które pominięto, rekrutowało się z innych części monarchii.

W okresie poprzedzającym spis z 1850 r. tempo osadnictwa poważnie zmniejszyło się, lecz równocześnie postępował proces asymilacji. W rezultacie, bez Chorwacji i Sławonii, wśród całej ludności, której w 1850 r. było 11,6 milionów, Węgrzy stanowili 42%, czyli 4,8 milionów¹⁰.

3. Za początek trzeciego okresu ludnościowego rozwoju Węgier należałoby właściwie przyjąć zorganizowanie i początek działalności pierwszej urzędowej służby statystycznej na Węgrzech. Od tego czasu można dysponować pewną ilością danych, które zostały wypracowane częściowo nowoczesnymi metodami spisywania ludności, a częściowo przez zreorganizowaną statystykę ruchu ludności. Gdzie takie dane nie istniały, tam w drodze dochodzeń naukowych luki wypełnili pierwsi węgierscy przedstawiciele nowoczesnej, burżuazyjnej statystyki.

Właściwie urzędową służbę statystyczną na Węgrzech zorganizowano już w 1848 r., za Kossutha, w ramach pierwszego reprezentującego Węgry ministerstwa, pod kierownictwem Fényesa jako dyrektora. Wybuch wojny wyzwolenczej, a szczególnie jej tragiczny koniec, uniemożliwiły dokonanie w statystycznym urzędzie Fényesa czegokolwiek na większą skalę w zakresie demografii. Dopiero dzięki politycznemu zrównaniu Austrii i Węgier i utworzeniu w związku z tym po 1867 r. dualistycznego

⁹ R. Horváth, *Alexius Fényes als fortschriftlicher Statistiker und politischer Reformator (1807—1876)*, Acta Universitatis Szegediensis, Szeged 1957.

¹⁰ Por. J. Barsy, op. cit., 353.

systemu państwowego na Węgrzech, mogła ostatecznie powstać urzędowa statystyka. Spisy ludnościowe, które w jej ramach przeprowadzono, dorastały do ogólnego współczesnego poziomu. Szybki bowiem rozwój kapitalizmu, jaki miał miejsce na Węgrzech po ich politycznym zrównaniu, umożliwił dostosowanie tak praktyki, jak i teorii do ogólnego rozwoju burżuazyjnej statystyki w Europie¹¹.

Pierwszy burżuazyjny spis ludności odbył się na Węgrzech w 1869 r., a wszelkie dalsze w każdym dziesiątym roku kończącym się na zero. Ostatni burżuazyjny spis ludności na Węgrzech z 1941 r. nie stanowi właściwie wyjątku, gdyż przeprowadzono go tylko z jednomiesięcznym opóźnieniem.

Trudniejsza była sytuacja w statystyce ruchu ludności. Pierwsze urzędowe dane zebrano dopiero w 1876 r., ale na całkowicie nowoczesnym poziomie uzyskiwano je dopiero od wprowadzenia burżuazyjnej immatrykulacji (ustawa 33 z 1894 r.), a więc od 1895 r. Sprzed 1876 r. mamy tylko do dyspozycji dane i obliczenia sięgające wstecz do 1884 r., a pochodzące od Karola Keleti, który był nie tylko kierownikiem urzędowej statystyki węgierskiej, lecz także wybitnym naukowcem¹². Ta tradycja fachowego przygotowania utrzymała się częściowo nadal między obiema wojnami światowymi. W dziedzinie ruchu ludności urzędowa statystyka węgierska dokonywała od czasu do czasu nawet przełomowych prac, na przykład w przedmiocie małżeńskiej płodności i starzenia się ludności¹³.

Dane, które wypracowała urzędowa statystyka węgierska w trzecim okresie, trwającym do drugiej wojny światowej, zawierają nie tylko liczby tzw. cywilnej ludności, tzn. bez wojska, lecz także całej ludności. Odpowiednie dane dla Chorwacji i Sławonii, które od czasu politycznego zrównania uzyskały również autonomię, a od 1875 r. autonomiczną służbę statystyczną, należy odróżnić jako rezultat obydwóch służb statystycznych, to jest węgierskiej i chorwacko-sławońskiej. Między dwiema wojnami światowymi przeprowadzono wiele dochodzeń, w których przeliczano dawne dane na obszar państwa w granicach z 1920 r. Jednakże danych odnośnie do całej ludności ani nie uzyskano, ani nie opublikowano. Przeliczenia zostały dopiero uzupełnione przez demokratyczną służbę statystyczną po II wojnie światowej i opublikowane w 1948 r.¹⁴.

¹¹ R. Horvath. *Über die Bedeutung des Entstehen und Entwicklung des ungarischen offiziellen statistischen Dienstes*, „Statistikai Szemle” 1958, nr 3, s. 161 i nast.

¹² K. Keleti, *Die Bevölkerung Ungarns in den Jahren 1864–73 und die Choleraepidemie*, Abhandlungen der ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest 1875.

¹³ Zob. podsumowanie w pierwszym tomie spisu ludności z 1930 r.

¹⁴ Pierwszy raz zostały opublikowane w *Ungarischen statistischen Taschenbuch*, rocz. 15, Budapest 1948.

Dane urzędowej statystyki burżuazyjnej na Węgrzech nie naświetlają pod każdym względem szybkiego rozwoju kapitalistycznego, jaki nastąpił w trzecim okresie. Liczby z zakresu koncentracji ludności, statystyki zawodowej, statystyki rolniczej i przemysłowej stanowią tylko częściową dokumentację tego procesu rozwoju. Jeżeli chce się zbadać względne przeludnienie, to można znaleźć cenny przyczynek w danych urzędowej statystyki wychodźstwa, która jednak nie jest kompletna. Statystyka naukowa tego okresu dostarcza w tej dziedzinie wartościowych uzupełnień. Mimo to łatwo zrozumieć, że takie źródła statystyczne, które oświetlają na podstawie marksistowskiej nauki społecznej stosunki klasowe tego okresu, powstanie proletariatu, rozmiar bezrobocia występująca nielicznie i tylko w specjalnych dziedzinach. Dane z tych źródeł są przeważnie wynikami terażniejszej, a tylko w małym rozmiarze ówczesnej literatury marksistowskiej, przy czym w większości mają one charakter źródeł historycznych, a nie statystycznych.

Na początku omawianego okresu Węgry przeżyły epidemię cholery azjatyckiej, której główna fala w latach 1872—1875 zdziesiątkowała ludność węgierską. Wskutek tego przyrost ludności między spisami z lat 1869 i 1880 z ustalonych 12—13% zmniejszył się o połowę. Z obliczeń Keletiego widać także, że straty wskutek epidemii nie koncentrowały się na obecnym terytorium państwa¹⁵.

Na dzisiejszym obszarze państwa liczba ludności w 1869 r. wynosiła tylko 5 milionów; w okresie do 1910 r. wzrosła do 7,6 milionów (1880 — 5,3 milionów, 1890 — 6 milionów, 1900 — 6,8 milionów). Zatem w okresach międzypisowych ludność wykazała stopy przyrostu: 12,8, 13,2 i 11,0%. W tym czasie rolnictwo węgierskie wstąpiło już na „pruską drogę” kapitalistycznego rozwoju, co w konsekwencji wywołało wychodźstwo na wielką skalę. Emigracja rozpoczęła się już na początku trzeciego okresu, a jej tempo stawało się coraz szybsze i rozmiary coraz większe.

Według obliczeń Gustawa Thirringa¹⁶, jednego z najlepszych ówczesnych demografów, w latach 1871—1900 z terenu historycznych Węgier wywędrowało około 600 000 osób, z tego $\frac{5}{6}$ udało się za ocean. Zgodnie z urzędową statystyką wychodźstwa, którą zorganizowano dopiero w 1899 r., między tym rokiem a 1913 wywędrowało mniej więcej 1,2 miliona, z czego wprawdzie 300 000 powróciło. Interesujący dla układu naszej syntezy jest jednak fakt, że dzisiejszy obszar państwa poniósł przez to tylko małe straty. Według moich własnych oszacowań,

¹⁵ K. Keleti, op. cit.

¹⁶ G. Thirring, *Die ungarische Auswanderung und das ausländische Ungarum*, Budapeszt 1904.

w ostatnio wymienionym 15-letnim okresie można tylko liczyć na 200 000 wychodźców, jako ujemną nadwyżkę w bilansie migracji¹⁷.

Inne publikowane obliczenia pochodzące od Ludwika Thirringa wskazują nawet, że dzisiejszy obszar państwa w tym piętnastolecium wskutek migracji nie poniósł żadnych strat. Można by więc wyjaśnić to tym, że w toku wędrówek wewnętrznych straty emigracyjne obliczone przeze mnie zostały wyrównane. Oznacza to, że wędrówki wewnętrzne pozostawały w związku z zewnętrznymi i że dzisiejszy obszar był punktem ciężkości gospodarczego i społecznego rozwoju ówczesnych wielkich Węgier. Zatem w dzisiejszym znaczeniu tamte wewnętrzne wędrówki były imigracją.

Ale kapitalistyczny rozwój po przejściu w fazę imperializmu wywierał jeszcze inne niekorzystne wpływy na rozwój ludnościowy. Jak bardzo pierwsza imperialistyczna wojna światowa ograniczyła liczbę ludności na Węgrzech, można już ocenić na podstawie liczb spisu ludnościowego z 1920 r., w którym wykazano 8 milionów ludności. Oznacza to tylko stopę przyrostu 5%, a więc niższą aniżeli w latach epidemii cholery. Dzisiejsze Węgry straciły w zabitych i zaginionych według obliczeń prof. Karola Schnellera około 260 000 osób — a nawet więcej, wskutek obniżki urodzeń, które oszacował on na pół miliona¹⁸.

Na tym nie wyczerpują się jeszcze straty ludnościowe w całym ich rozmiarze, nawet jeżeli uwzględni się inwalidów wojennych. Poza tym na rozwój ludności szkodliwe wpływy wywierały czynniki jakościowe, które jeszcze dzisiaj oceniamy zaledwie w przybliżeniu. Te bezpośrednie i pośrednie demograficzne skutki pierwszej wojny światowej wpływały równoległe z ważkimi gospodarczymi i politycznymi następstwami na sytuację ludności między dwiema wojnami i nadal hamowały jej rozwój. Według spisu z 1930 r., ogólna liczba ludności wynosiła tylko 8,7 milionów, a według spisu z 1941 r. 9,3 milionów, co oznacza stopę wzrostu 8,7 względnie 7,3% dla każdego dziesięciolecia. Ludność z 1930 r. nie była więc liczniejsza od stanu, który zostałby osiągnięty bez wojny w 1920 r.

Nowoczesny imperializm wywołał jeszcze drugą wojnę światową. Jej skutki zostały dopiero stwierdzone przez powojenny spis ludności, który z socjalistycznego punktu widzenia zorganizowano i przeprowadzono w 1949 r. Ustalono liczbę ludności 9,2 milionów, co odpowiada ujemnemu przyrostowi 1,2%, a więc oznacza rzeczywisty spadek. Na

¹⁷ Obliczyłem te dane w grubszym zarysie na podstawie terytorialnych danych urzędowej statystyki wychodźstwa z *Auswanderung und Zurückwanderung aus dem Ländern der ungarischen Krone in den Jahren 1891—1913*, Ungarischen statistischen Mitteilungen, t. 67 nowej serii, Budapeszt 1918.

¹⁸ K. Schneller, *Statistik*, Szeged 1950, skrypt uniwersytecki.

tej podstawie można wyobrazić sobie rozmiary tej demograficznej katastrofy, przyjmując, że bez wojny światowej przy tempie rozwoju ludności, utrzymującym się na jednakowym poziomie, musiałyby być 9,7 milionów ludności. Brakuje więc mniej więcej pół miliona ludności, co w pełni potwierdzają szczegółowe badania.

Straty na deportowanych wynosiły około 250 000 osób, a wśród ludności cywilnej dalsze 50 000. Straty zaś w wojsku określa się na 150 000 osób¹⁹. Jeżeli weźmie się dodatkowo pod uwagę, że tuż po wojnie doszło jeszcze do przymusowych wysiedleń Niemców, to osiągnie się już wysokość pół miliona. Dane te wyrażają wyniszczający charakter drugiej wojny światowej, co w stosunku do pierwszej wojny światowej pozwala wyraźnie stwierdzić obniżenie moralne imperializmu. Jeżeli przeprowadza się paralelę między obiema wojnami światowymi, to drugą różnicę można ujawnić poprzez fakt, że ruchy wędrownicze drugiej wojny zastrzyły jeszcze więcej sytuację ludnościową. Ruchy te polegały przeważnie na wyprowadzkach.

Jeżeli chcielibyśmy więc wydać ostateczną ocenę o rozwoju ludności w trzecim okresie, to nie możemy tego uczynić bez zbadania ruchu naturalnego ludności. Mimo że ludność dzisiejszego obszaru Węgier między 1840 a 1941 r., a więc w ciągu 100 lat więcej niż podwoiła się (z około 4 milionów na 9,3 milionów), a ludność miejska wzrosła prawie pięciokrotnie, ruch ludności wcale nie kształtował się korzystnie. Chociaż wzrost globalnej liczby urodzeń w drugiej połowie ubiegłego stulecia trwał dłużej aniżeli w zachodniej Europie²⁰, to jednak szybko nastąpiło dostosowanie się do Zachodu. Dokładnej ilustracji nie można znów dać dlatego, że przed pierwszą wojną światową dane o ruchu ludności, chociaż nawet bez Chorwacji i Sławonii, istnieją tylko dla większego obszaru państwa. Dla dzisiejszego obszaru państwa są tylko obliczenia za lata 1911 do 1914, które wskazują na to, że rzeczywiste różnice nie są wielkie — jeżeli się przyjmie iż muszą one być zawsze wyższe w miarę cofania się w XIX stulecie.

Na dawnym obszarze bez Chorwacji i Sławonii dla lat 1864—1873 już Keleti w grubym szacunku ustalił stopę urodzeń 41 do 42‰. Odtąd stopa ta wzrasta osiągając 44,5‰ w latach 1885—1890. Ale od tego czasu cofała się ona coraz szybciej, tak że przed pierwszą wojną światową, między 1911 i 1914 r., stanęła na 34‰²¹.

Pomijając minimalną wysokość z pierwszej wojny światowej (16,3‰

¹⁹ Ze wskazaniem na szacunki Snydera i Heina.

²⁰ A. Bojarszkij — S. Suserin, *Bevölkerungstatistik*, Budapeszt 1952, wyd. w jęz. rosyjskim, Moskwa 1951, s. 107 i nast.

²¹ K. Keleti, op. cit., i *Ungarisches statistisches Taschenbuch*, op. cit. — zaokrąglone średnie pięcioletnie.

w 1918 r.) oraz wysokość maksymalną lat powojennych (32‰ w 1921 r.), należy stwierdzić, że liczba urodzeń na Węgrzech pomiędzy obiema wojnami światowymi spadła z 30 na 20‰. Warto podkreślić, że średnia stopa podczas drugiej wojny światowej utrzymała się na przedwojennym poziomie, co wcale nie odbiega od ogólnoeuropejskiego rozwoju.

Zaakcentowaliśmy już wcześniej w naszych rozważaniach, że bilans ludnościowy na Węgrzech podczas drugiej wojny światowej w porównaniu z pierwszą wojną pogorszył się głównie przez wzrost umieralności. W tym względzie szczególnie demografowie radzieccy wykazali, że sprawa umieralności w kapitalistycznym rozwoju w czasie pokojowym nie kształtowała się tak korzystnie, jak to twierdziła burżuazyjna demografia²². Studiując węgierskie stosunki ludnościowe można także znaleźć potwierdzenie tych ustaleń.

Keleti stwierdził, że stopa zgonów w latach 1864—1869 wynosiła 34‰. W następnych latach była ona wprawdzie o wiele wyższa z powodu zgonów wywołanych cholera (maksymalna wysokość 65‰ w 1873 r.), ale odtąd zaznaczyła się tendencja na wskroś spadkowa, aż do 23‰ w latach 1911—1914. Pomijając dwie maksymalne wysokości podczas pierwszej wojny światowej (24‰ w 1915 r. i 26,4‰ w 1918 r.), można nie tylko skonstatować dalszy spadek, ale i zwolnienie tempa umieralności.

To zahamowanie dało się szczególnie zauważyć w drugim międzywojennym dziesięcioleciu, chociaż nie można niedoceniać różnic między początkiem i końcem tych dwóch dziesięcioleci (1921—1925 — 19,9‰ i 1936—1940 — 14,1‰). Liczby zgonów w drugiej wojnie światowej były jeszcze mniejsze, a tylko wielkości z lat 1944—1945 przyczyniły się do tego, że średnia tych czterech lat wynosiła 16,4‰.

W okresie objętym badaniami Keletiego dane przyrostu naturalnego były dość nieregularne z powodu epidemii cholery (7,2 albo 0,7‰), ale od 1880 r. aż do pierwszej wojny światowej utrzymywały się one prawie zawsze na tym samym poziomie, od 10 do 11,5‰. Przeciętna sześciu lat, które obejmują pierwszą wojnę i lata epidemii grypy hiszpańskiej wskazuje tylko na 0,05‰. Okres między dwiema wojnami światowymi rozpoczął się jeszcze 9,5‰, a zakończył 5,8‰. Podczas drugiej wojny światowej średnia za lata 1941—1945 wynosiła mniej niż 3‰.

4. Na tym kończy się trzeci, burżuazyjny okres i odtąd możemy zajmować się czwartym okresem. Poszukując charakterystycznej cechy tego okresu, można by ją łatwo znaleźć w tym, że mimo pozostałości poprzedniego okresu, ludność Węgier stosunkowo szybko się regenerowała. Ta szybka regeneracja wywołała pewną ilość problemów, które

²² A. Bojarszkij — S. Suserin, op. cit., s. 115.

stawiają urzędowej statystyce, jak również węgierskiej nauce demografii wysokie wymagania.

Rzecz naturalna, że zwrot do socjalizmu w urzędowej statystyce nastąpił szybciej aniżeli na polu naukowym. Dzięki temu ledwie zorganizowana urzędowa służba statystyczna na Węgrzech już podczas spisu ludnościowego z 1949 r. pod kierownictwem dyrektora Jerzego Pétera mogła także rozwiązać zadania statystyki gospodarstw rolnych²³. Było to znowu częściowo możliwe dlatego, że węgierski Centralny Urząd Statystyczny, który także przeżył proces demokratyzacji, wziął wkrótce udział w pracach planowania gospodarczego i nawet podjął współpracę z węgierskim urzędem planowania. Ten ostatni powstał w 1946 r.

W pierwszym planie gospodarczym, w tak zwanym planie trzyletnim 1947—1949, na wniosek Partii Komunistycznej wypracowano do planu liczby z zakresu demografii²⁴. Nie zostały one jednak wcielone do ostatecznego planu. Późniejsze węgierskie plany gospodarcze również nie zawierały takich liczb, poza niektórymi ważnymi danymi, które dotyczyły stopnia zatrudnienia. Po spisie z 1949 r. stało się już możliwe opracowanie najważniejszych liczb dotyczących rozwoju ludności, przemian strukturalnych stosunków zawodowych i klasowych — gruntowne studiowanie problemów koncentracji ludności i wykorzystania tego w planowaniu społeczno gospodarczym. Na podstawie tych danych szczególnie dobrze pracowała służba zdrowia, co odegrało wielką rolę w szybkiej regeneracji ludności.

Poprzednio uczyniono uwagę, że przeobrażenia w węgierskiej nauce demografii przebiegały w tym okresie wolniej aniżeli w statystyce urzędowej. Pozostawało to w związku z tym, że punkt ciężkości uniwersyteckich studiów statystyki, wskutek założenia w 1949 r. Uniwersytetu Karola Marksa, został przesunięty na korzyść statystyki gospodarczej. Inna przyczyna leży w tym, że studium statystyki na wydziałach nauk politycznych i prawnych wskutek reformy wydziałów zostało wyparte na plan dalszy. Mianowicie, w poprzednim okresie profesorowie wydziałów prawnych przeważnie byli demografami, wykładali na ogół pełny kurs demografii. Natomiast w czwartym okresie katedry zostały przeważnie obsadzone przez statystyków gospodarczych, którzy najczęściej wykładali teorię, a w dziedzinie naukowej zajmowali się głównie zagadnieniami gospodarczymi.

Z wprowadzeniem studiów pięcioletnich wykłady z demografii na wydziałach nauk politycznych i prawnych stały się znów aktualne, ale

²³ G. Péter, *Über die landwirtschaftlichen Daten der Volkszählung von 1949*, w: *Die Volkszählung von 1949*, Budapeszt 1952.

²⁴ *Voranschlag für den Dreijahresplan Ungarns*, oprac. przez Komunistyczną Partię Węgier, Budapeszt 1946.

ich intensywność nadal jeszcze nie osiąga dawnej, gdyż równolegle wykląda się elementy statystyki gospodarczej i sądowej. Moim zdaniem, w najbliższej przyszłości musi dojść do utworzenia co najmniej jednej „par excellence” katedry demografii. Zadanie to z pewnością można rozwiązać przez dobrze przemyślaną naukową organizację. Jako środek przygotowawczy powołano do życia w 1960 r. w ramach Węgierskiej Akademii Nauk Komisję Demograficzną, z perspektywą przekształcenia jej w instytut demograficzny.

Kończąc, można by o naukowym rozwoju czwartego okresu stwierdzić co następuje: przewaga urzędowej statystyki, którą już w trzecim, burżuazyjnym okresie można było odczuć, zwiększała się, aż po dzień dzisiejszy, jeszcze w czwartym okresie.

Odnośnie do danych czwartego okresu wymieniliśmy już, że ogólna liczba ludności według spisu z 1949 r. wynosiła 9,2 milionów. Według tymczasowych wyników najnowszego spisu, przeprowadzonego 1 I 1960 r.²⁵, liczba ludności Węgier wynosiła prawie 10 milionów (9 977 870 osób), co oznacza stopę przyrostu 8,4%. Licząc w stosunku do jednego roku, jest to nieco mniej niż po pierwszej wojnie, ale zawsze więcej niż w ostatnim dziesięcioleciu przed drugą wojną światową (0,76% między 1949—1960 r. względem 0,87% między 1920—1930 r., lub 0,73% między 1930—1941 r.). Przyrost ludności w latach 1949—1955 był właściwie daleko większy, osiągał wysokość 13%. Między innymi następstwa kontrrewolucji i większa śmiertelność wskutek grypy mocno przeszkodziły w tym rozwoju.

Dane o stanie ludności wcale nie ujawniają tego, że w czwartym okresie nie tylko niekorzystne wydarzenia polityczne, lecz także sprzyjające bezpośrednio i pośrednio środki polityki ludnościowej miały bardzo wielki wpływ na rozwój ludności. Wśród pośrednich środków chciałbym wymienić rezultaty takich gospodarczo-politycznych pociągnięć, jak na przykład zniesienie dostaw przymusowych w rolnictwie. Niezbyt korzystnie oddziałuje w dniach dzisiejszych bezpośredni środek polityki demograficznej w postaci ustawy o zniesieniu zakazu przerywania ciąży.

Współczynniki urodzeń dla pięciolecia 1946—1950 i 1951—1955 wynosiły przeciętnie 20,4 względnie 21,2‰, a dla czterolecia 1956—1959 — 16,8‰²⁶. Przeciętne współczynniki zgonów dla tych samych pięcioleci

²⁵ *Der Bericht des Statistischen Zentralamtes von den vorläufigen Ergebnissen der Volkszählung von 1960*, „Statistikai Szemle” 1960, nr 4, s. 335 i nast.

²⁶ A. Klinger *Die wichtigen Bevölkerungsdaten des Jahres 1957*, „Statistikai Szemle” 1958, nr 7, s. 589 i nast., oraz G. Acasdi, *Die wichtigsten Bevölkerungsdaten von Ungarn in den Jahren 1958—1959*, cz. 1—2, „Statistikai Szemle” nr 10 s. 960 i nast.; nr 11, s. 960 i nast.; nr 11, s. 1102 i nast.

wynosiły 12,5 i 11‰, a dla ostatnich czterech lat 10,3‰. Ponadto musimy zauważyć, że wzrost urodzeń po drugiej wojnie światowej ustałby już na początku lat pięćdziesiątych i tylko przez legalne środki przymusu odnośnie do przerywania ciąży między 1953—1955 r. sztucznie został przedłużony. Od tego czasu liczba urodzeń spada powoli, ale stopniowo nie tylko z powodu mniejszej płodności, lecz także z powodu upodobania typu rodziny o mniejszej liczbie dzieci.

W rozwoju umieralności odegrały pewną rolę nadzwyczajne przypadki śmierci w roku kontrrewolucji. Jednak liczba ich wynosiła o 2600 mniej aniżeli było zgonów z powodu grypy w latach 1957—1959. Mimo to stopa zgonów jest od 1955 r. o jeden promil niższa aniżeli w pozostałych latach powojennych.

Stopy przyrostu naturalnego ludności węgierskiej wynosiły dla dwóch pierwszych pięcioleci po drugiej wojnie światowej 7,9 i 10,1‰, a dla lat 1956—1959 — 6,6‰. W tej ostatniej liczbie odzwierciedla się właściwie fakt, że względna liczba urodzeń szybciej spadała od liczby zgonów, a także okoliczność, że w latach 1956—1957 Węgry poniosły także poważną stratę ludnościową przez legalną albo nielegalną emigrację.

W powyższych rozważaniach śledziliśmy losy ludności Węgier aż do dnia dzisiejszego. Naszą syntezę musimy zamknąć tym, że korzystny rozwój demograficzny, który rozpoczął się w czwartym okresie, wyrówna wspomniane niekorzystne wpływy. Osobiście wierzę, że możliwości optymalnej polityki ludnościowej nie zostały jeszcze wyczerpane, szczególnie w dziedzinie środków jakościowych. W tym względzie przykłady zaprzężonych państw demokracji ludowych powinny dać nam wiele cennych pobudek.

Tłumaczył
Stanisław Borowski